

Pohađanje nastave građanskog vaspitanja kao činilac političkog znanja, prodemokratskih uverenja i političkog aktivizma mladih¹

Zoran Pavlović²

Odeljenje za psihologiju, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

Apstrakt. Predmet rada je analiza relativne važnosti nastave građanskog vaspitanja kao činioca nekih političkih orijentacija. Analizirana je značajnost (ne)pohađanja građanskog vaspitanja kao jednog od prediktora političkog znanja, političke efikasnosti, političke tolerancije, političkog aktivizma i odnosa prema demokratskom sistemu. Istraživanje anketnog tipa sprovedeno je u 25 srednjih škola s teritorije grada Beograda, na uzorku od 788 učenika četvrtog razreda. Rezultati analize ukazuju na to da je (ne)pohađanje građanskog vaspitanja najznačajniji prediktor uopštenog odnosa prema demokratskom političkom sistemu, dok u svim ostalim slučajevima nema značajnih razlika između učenika koji pohađaju ovaj predmet i onih koji ga ne pohađaju. U zaključnom delu diskutuju se neka ograničenja nastave građanskog vaspitanja, kao i značaj šireg školskog i društvenog konteksta za ostvarivanje propagiranih obrazovnih ciljeva.

Ključne reči: građansko vaspitanje, političko znanje, prodemokratska uverenja, politički aktivizam, mladi, Srbija.

Uvod

Jedna od posledica relativno naglog procesa političko-ekonomske liberalizacije, koji se u mnogim državama sveta desio devedesetih godina XX veka, bila je i prava eksplozija kurseva građanskog vaspitanja u novim demokratijama. Na osnovu retko osporavane pretpostavke da demokratski politički sistem bolje funkcioniše u situaciji kada građani prihvataju njemu kompatibilna uve-

1 Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup” (47010) koji finansira Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011-2014).

2 Adresa autora: zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs.

renja, građansko vaspitanje posmatrano je, između ostalog, kao jedan od najznačajnijih agenasa političke (re)socijalizacije i osnova za izgradnju političke kulture koja bi trebalo da bude u skladu s političko-strukturnim promenama (a koja, pretpostavljalo se, to nije bila zbog višedecenijske dominacije autoritarnih oblika vladavine). Teme obrazovanja za demokratiju, „građanina” i civilnog društva naglo su dobile na popularnosti, a razvoj posvećenosti normama na kojima su, makar formalno, novouspostavljeni režimi zasnovani, postaje „zadatak” od najveće važnosti – funkcionalni preduslov konsolidacije i efikasnog funkcionisanja demokratije.

Kursevi građanskog vaspitanja u novim demokratijama mogu se, u tom smislu, posmatrati i kao oblik institucionalizacije društvenih promena, instrument „pretakanja” izmenjenog normativnog okvira zajednice u obrazovne i vaspitne ciljeve. To se lako može videti ako se imaju u vidu definisani i propagirani ciljevi nastave građanskog vaspitanja. Među dispozicijama čiji bi razvoj ti kursevi trebalo da podstaknu jesu politička pismenost, briga za opšte dobro, tolerancija, vrednovanje načela jednakosti i slobode, građanski aktivizam, politička participacija i sl. (Astiz & Mendez, 2003; Finkel & Ernst, 2005; Đurišić Bojanović, 2003; Joksimović i Maksić, 2006; Langton & Jennings, 1968; Maksić, 2002) – upravo onih odrednica koje se uobičajeno smatraju suštinom normativnog pojma demokratskog građanina i demokratske političke kulture (npr. Almond & Verba, 1989; Dekker, 1996; Gibson, 1996).

Međutim, dominantni teorijski modeli u pristupu fenomenu političke kulture gledaju različito na moguće domete građanskog vaspitanja. Iz perspektive klasičnog, kulturološkog pristupa političkoj kulturi i političkoj socijalizaciji, prevladajuća politička kultura jednog društva postepeno se i veoma sporo menja pod uticajem širih strukturnih faktora: ekonomske modernizacije, urbanizacije, rasta obrazovnog nivoa populacije i sl. (Eckstein, 1988; Inglehart & Welzel, 2005; Lipset, 1959). Ako „stvarne formativne godine zrelog člana političkog sistema čini uzrast između treće i trinaeste godine” (Easton & Hess, 1962, str. 235–236), očekivalo se da pohađanje kurseva građanskog vaspitanja u ranoj mladosti i odraslom dobu može imati samo ograničene efekte na usvajanje demokratskih orijentacija. U prilog ovakvih gledišta išle su, između ostalog, i neke analize efekata nastave građanskog vaspitanja, poput klasične studije Lengtona i Dženingsa s kraja šezdesetih godina XX veka (Langton & Jennings, 1968), koja je pokazala da postoji mali značaj srednjoškolskih kurseva građanskog vaspitanja.

Na suprotnim pozicijama stoje zagovornici institucionalnog ili modela celoživotnog učenja, po kome ne samo da rana socijalizacija nije presudna već je upravo političko-ekonomsko postignuće i funkcionisanje institucija uzročni faktor razvoja demokratskih orijentacija kao rezultat socijalnog učenja i iskustva s njima (Jackman & Miller, 1996; Mishler & Rose, 2002; Muller & Seligson, 1994). Relativizovanjem presudne uloge ranog uzrasta pridaje se veća

važnost kasnoj adolescenciji i ranoj zrelosti, ali i uticaju aktuelnih okolnosti, čime se ostavlja više prostora za promene u odraslom dobu. Rano usvojene orijentacije imaju svoju važnost, ali se one, u kontekstu izmenjenih društveno-političkih okolnosti, iznova preispituju i menjaju, starije neadaptivne forme se napuštaju, a neke nove, primerenije aktuelnim okolnostima, usvajaju. U tom kontekstu bi i građansko vaspitanje, kao sistematski podsticaj razvoja građanskih veština i važna arena sticanja parapolitičkih iskustava, trebalo da ima daleko veći značaj. To naročito važi za nove demokratije u kojima „automatsko” prenošenje demokratskih vrednosti, usled bremena nedemokratske prošlosti, ne može biti uzeto zdravo za gotovo, niti je očekivano njihovo spontano usvajanje bez eksplicitnog podučavanja i diskusije.

Sa uvećanjem broja takvih kurseva u novim demokratijama umnožile su se i analize njihovog značaja. Neke od njih izveštavaju o nalazima koji su dijametralno suprotni tvrdnjama o malom ili zanemarljivom značaju građanske „obuke” i, recimo, pokazuju da je pohađanje građanskog vaspitanja najznačajniji prediktor velikog broja političkih orijentacija (Denver & Hands, 1990). Međutim, brojni empirijski nalazi daju najviše osnova za zaključak o specifičnim i selektivnim uticajima tih kurseva.

S jedne strane, pokazuje se da pohađanje nekog oblika građanskog vaspitanja gotovo bez izuzetka vodi uvećanju nivoa političkog znanja. Takav nalaz se pojavljuje u analizama iz raznih delova sveta, u analizi primene različitih tipova kurseva građanskog vaspitanja i uz različit način konceptualizacije i merenja samog političkog znanja (Denver & Hands, 1990; Finkel & Ernst, 2005; Finkel et al., 2012; Ichilov, 2007; Meirick & Wackman, 2004; Torney-Purta et al., 2001). Ako su zadovoljeni neki drugi uslovi, čini se da takvi kursevi predstavljaju „glavni pozitivni uticaj na znanje učenika ... važniji od individualne motivacije i porodične socijalizacije i bez obzira na njih” (Niemi & Junn, 1998, str. 148–149). I nivoi različitih oblika političke participacije viši su među mladima koji pohađaju takve kurseve. To važi kako za neke pasivno-posmatračke oblike aktivnosti, poput praćenja političkih informacija u medijima ili diskutovanja o politici (Denver & Hands, 1990; Finkel, 2003), tako i za neke aktivnije forme, poput spremnosti za glasanje ili učešća u politici na lokalnom nivou (Finkel et al., 2012; Torney-Purta et al., 2001).

Prodemokratska uverenja su, s druge strane, manje podložna promenama pod uticajem takvih kurseva. Studije u kojima su, u tom smislu, utvrđene neke značajne razlike između učenika koji pohađaju građansko vaspitanje i onih koji ga ne pohađaju govore o slabim efektima na ograničen broj orijentacija, poput osećaja političke efikasnosti ili izraženosti političkog cinizma (Denver & Hands, 1990; Finkel & Ernst, 2005; Finkel et al., 2012; Niemi & Junn, 1998). Preciznije rečeno, i neke opštije orijentacije evaluativnog tipa mogu biti promenjene, ali samo pod odgovarajućim uslovima. Prosto „izlaganje” građanskom vaspitanju ima malo značaja za razvoj demokratskih vrednosti

jer je za te orijentacije veoma važan tip pedagoškog metoda koji upražnjavaju oni koji ga podučavaju. Tradicionalne metode učenja mogu biti dovoljne za postizanje ograničenih ciljeva u vezi sa građanskim lekcijama zasnovanim na znanju, ali prenos i podsticanje usvajanja demokratskih i participativnih dispozicija zahteva dodatne uslove koji su povezani sa aktivnim metodama nastave i odgovarajućom, otvorenom klimom u školi i odeljenju (Ichilov, 2007; Finkel & Ernst, 2005; Morduchowicz et al., 1996). Stoga, zaključke o malom značaju građanskog vaspitanja za sve orijentacije izuzev političkog znanja (pa i participacije) treba uzeti s rezervom i samo uslovno.

I u Srbiji je, kao i u drugim „novim” demokratijama, nastava građanskog vaspitanja postala deo obrazovnog sistema nakon demokratskih promena 2000. g., najpre u statusu fakultativnog (2001. g.), a potom i izbornog obaveznog predmeta (2002. g.). Ciljevi nastave su definisani u priručnicima za nastavnike a formulisane teme koje se obrađuju u skladu su sa ranijim razmatranjima. Opšti cilj predmeta za sva četiri razreda srednje škole (nivoa školovanja koji je u fokusu ove analize) praktično je isti i ogleda se u tome da „učenici srednjih škola steknu saznanja, razviju sposobnosti i veštine i usvoje vrednosti koje su pretpostavke za celovit razvoj ličnosti i za kompetentan, odgovoran i angažovan život u savremenom građanskom društvu u duhu poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, mira, tolerancije, ravnopravnosti polova, razumevanja i prijateljstva među narodima, etničkim, nacionalnim i verskim grupama” (Ministarstvo prosvete i sporta, 2002, str. 12). Da su u fokusu sadržaja građanskog vaspitanja znanja i veštine neophodne za obavljanje uloge aktivnog, demokratskog građanina, vidi se i iz dominantnih tema koje se u nastavi obrađuju. Uvažavanje razlika, tolerancija i diskriminacija, participacija, rešavanje sukoba, postizanje mira, ljudska prava, demokratske vrednosti – neke su od glavnih tema u prvoj godini srednje škole (Ministarstvo prosvete i sporta, 2002). Tokom druge godine obrađuju se teme prava i odgovornosti, kršenje i zaštita prava dece, planiranje i izvođenje akcije u korist prava i sl. (Ministarstvo prosvete i sporta, 2002). Demokratija i demokratsko odlučivanje, pojam vlasti, građanskog i civilnog društva, građanski aktivizam i inicijative, participacija na lokalnom nivou – dominantni su sadržaji nastave u trećoj godini srednje škole (Ministarstvo prosvete i sporta, 2004), dok se u završnoj godini obrađuju dve glavne teme: značaj informisanja (informacije od javnog značaja; pravo na slobodan pristup informacijama; mediji; objektivnost kao odgovornost i sl.) i profesionalni razvoj (planiranje karijere; razgovor s poslodavcima itd.) (Ministarstvo prosvete i sporta, 2005).

Međutim, nalazi nekih analiza efekata građanskog vaspitanja u Srbiji donekle odstupaju od izloženih studija. Bolji međuljudski odnosi, veća tolerancija, zrelost, poštovanje sebe i drugih, uspešnije rešavanje konflikata i sl. neke su od ličnih promena o kojima izveštavaju sami učenici srednjih škola ili njihovi roditelji (Joksimović, 2003; Joksimović i Maksić, 2006; Joksimović i

sar., 2004; Maksić, 2003). Češće se dakle ističu promene na psiho-socijalnom planu (u ličnosti i ponašanju) nego promene na saznajnom planu. Na primer, svega 8% učenika srednjih škola navodi da je predmet građansko vaspitanje doprineo boljem poznavanju sopstvenih prava i obaveza (Joksimović, 2003). Jednako važan nalaz je i taj da samo manjina ili, u najboljem slučaju, svaki drugi učenik izveštava o promenama (Joksimović, 2003; Joksimović i sar., 2004; Maksić, 2003). Jedna druga analiza stečenih znanja (o građanskim pravima, demokratiji itd.) i društveno-političkih stavova (Baucal i sar., 2009) pokazala je da učenici srednjih škola razumeju, recimo, trodelnu podelu vlasti, neke karakteristike demokratskih izbora, značenje pojma vladavine zakona itd. S druge strane, najveći broj srednjoškolaca ulogu građanina u demokratiji vidi u poštovanju vlasti (38%) ili brizi o svojim interesima (36%); mladi slabo razlikuju pojmove autokratije, demokratije i monarhije, u manjini su oni koji razumeju pojmove šovinizma, ksenofobije, etnocentrizma, nacionalizma itd.

Opisani nalazi u našoj sredini bazirani su na procenama samih učenika ili njihovih roditelja o promenama pod uticajem pohađanja nastave građanskog vaspitanja ili na ispitivanju karakteristika relevantnih orijentacija samo onih koji ga pohađaju. Dodatne uvide u važnost nastave građanskog vaspitanja kao agensa (političke) socijalizacije mladih i neke njegove efekte pružila bi analiza značaja njegovog pohađanja, tj. analiza razlika u raširenosti nekih relevantnih političkih orijentacija u dve podgrupe mladih – onih koji kao izborni predmet pohađaju građansko vaspitanje i onih koji ga ne pohađaju, tj. pohađaju veronauku. Stoga, predmet ovog rada jeste analiza relativne važnosti građanskog vaspitanja kao činioca relevantnih političkih orijentacija³. Osnovni ciljevi jesu analiza važnosti građanskog vaspitanja kao činioca (1) političkog znanja, (2) nekih prodemokratskih uverenja (političke efikasnosti, političke tolerancije, odnosa prema demokratiji) i (3) političkog aktivizma.

Metod istraživanja

Uzorak i procedura

U istraživanju su učestvovali maturanti gimnazija ($n=202$), medicinskih ($n=168$), ekonomskih ($n=211$) i tehničkih ($n=207$) srednjih škola sa teritorije grada Beograda ($N=788$). Dvadeset pet škola u kojima je istraživanje obavljeno slučajno je odabrano. Uzorak je ograničen na maturante i u svakoj školi anketirano je u proseku jedno odeljenje četvrtе godine. Učenice (58%) su u uzorku bile zastupljenije od učenika (42%). Uzrasni raspon kretao se od 17

3 Pojam političke orijentacije se u ovom radu koristi kao opisni termin za jednu specifičnu kategoriju dispozicija pojedinca – subjektivni aspekt odnosa prema političkim objektima (u najopštijem smislu). Njime se ne želi implicirati objedinjenost ili koherentnost orijentacija o kojima se u nastavku govori, već samo (sadržinska) srodnost objekata ka kojima su usmerene.

do 20 godina starosti ($M=18.15$). Približno polovina učenika u uzorku (52%) pohađala je građansko vaspitanje, dok su svi preostali učenici (48%) pohađali veronauku.

U istraživanju je korišćen upitnik koji je grupno zadavan. Podaci su prikupljeni tokom ustupljenih školskih časova, u periodu od februara do aprila 2010. godine, kao deo većeg istraživanja sprovedenog u sklopu izrade doktorske disertacije. Procedura zadavanja i popunjavanje čitavog upitnika trajala je jedan školski čas.

Varijable i instrument

Upitnikom su prikupljeni podaci o većem broju varijabli koje su relevantne za predmet analize. U pitanju su političke orijentacije koje zahvataju neke važne aspekte propagiranih ciljeva nastave građanskog vaspitanja u Srbiji, poput političke pismenosti, tolerancije, građanskog aktivizma i sl. One se ujedno smatraju suštinskim za pojam demokratskog građanina (Almond & Verba, 1989; Dekker, 1996; Gibson, 1996) i nezaobilazan su deo relevantnih analiza efekata građanskog vaspitanja (npr. Denver & Hands, 1990; Finkel & Ernst, 2005; Langton & Jennings, 1968; Niemi & Junn, 1998). U analizu su uključene sledeće varijable:

- *političko znanje* – obuhvata opseg informacija o političkim institucijama, događajima, ličnostima, principima i pravilima. U skladu s nekim prihvaćenim gledištima o njegovoj konceptualizaciji i operacionalizaciji (Delli Carpini & Keeter, 1993; 1996), političko znanje ispitivano je testom znanja od 12 pitanja sa po četiri ponuđena odgovora kojim su pokrivene tri podoblasti (1) svakodnevna politika – poznavanje tekuće političke situacije u Srbiji (npr. *Ko je predsednik/ca Skupštine?*); (2) međunarodna politika – poznavanje nekih bazičnih političkih činjenica iz oblasti međunarodne politike (npr. *Koja je osnovna svrha Ujedinjenih nacija?*); (3) pravila i procedure – poznavanje pravila i procedura u funkcionisanju političkog sistema Srbije (npr. *Koliko poslanika ima srpski Parlament?*). Nivo političkog znanja učenika predstavlja broj tačnih odgovora na testu ($M=4.34$, $SD=2.66$, $SE=.09$).
- *politička efikasnost* – odnosi se na „osećaj da individualna politička akcija ima ili može imati uticaj na politički proces ... da je politička i društvena promena moguća i da pojedinac može igrati ulogu u toj promeni” (Campbell et al., 1954, str. 187). Merena je originalnom (Campbell et al., 1954), često korišćenom skalom Likertovog tipa koju čine četiri tvrdnje poput „verujem da ljudi iz vlasti ne mare mnogo za to šta ljudi poput mene misle” ili „ljudi poput mene nemaju nikakvog uticaja na to šta vlast radi” ($\alpha = .70$; $M=8.00$, $SE=.11$, $SD=3.09$).

- *politička tolerancij a* – spremnost da se građanska prava garantuju svima, pa i onima s kojima se neko ne slaže (političkim oponentima, manjinskim grupama itd.). Ispitivana je jednom varijantom metode najneomiljenije grupe (Sullivan et al., 1979). Od učenika je traženo da se izjasne da li bi osobi homoseksualne orijentacije trebalo dozvoliti (1) da održi govor u kome bi govorila o homoseksualnosti, (2) da radi kao nastavnik u školi ili na fakultetu i (3) da se kandiduje za predsednika države. Na osnovu odgovora učenika konstruisan je indeks teorijskog raspona od 0 (ne odobrava ništa od navedenog) do 3 (odobrava sve) ($M=.97$, $SE=.04$, $SD=.38$).
- *odnos prema demokratskom političkom sistemu* – predstavlja svojevrsan relativan odnos prema demokratskom političkom sistemu – vrednovanje demokratije kao načina upravljanja ili vladanja Srbijom u poređenju s nekim alternativnim oblicima vladavine. U skladu s nekim ranijim analizama (Klingemann et al., 2006; Pavlović, 2008; 2010), učenici su na četvorostepenoj skali (od 1 – veoma loš do 4 – jako dobar) procenjivali demokratski politički sistem, odnosno vladavinu jakog vođe. Pokazatelj odnosa prema demokratiji konstruisan je tako što je učeniku oduzet skor na pitanju o preferenciji jakog vođe od skora na pitanju o vrednovanju demokratije. Na taj način dobijen je indeks teorijskog opsega od -3 („autokratski” pol) do $+3$ („demokratski” pol) ($M=1.05$, $SE=.05$, $SD=.41$).
- *politički aktivizam* – u skladu s nekim ranijim analizama oblika i tipova političkog aktivizma (Clagget & Pollock, 2006; Verba et al., 1979) analizirano je učešće mladih u sledećim oblicima ponašanja: (1) ubeđivanje drugih da glasaju na određeni način, (2) pisanje protestnog pisma uredništvu medija, (3) obraćanje lokalnom ili nacionalnom predstavniku vlasti, (4) potpisivanje peticije, (5) učešće u političkoj kampanji, (6) ispisivanje grafita političke sadržine, (7) nošenje bedža/majice s političkom porukom, (8) članstvo u društveno-političkim grupama na internetu, (9) posećivanje i aktivnosti na sajtovima političkih partija i pojedinaca, (10) prisustvo političkom skupu, (11) učešće u mirnim demonstracijama i (12) učešće u nasilnim demonstracijama. Pokazatelj političkog aktivizma jeste broj oblika u kojima je učenik učestvovao ($M=2.14$, $SE=.07$, $SD=.84$).

Uпитnikom su prikupljeni podaci i o većem broju sociodemografskih karakteristika učenika koje su korišćene u analizi. Tu spadaju podaci o sledećim karakteristikama mladih:

- *pol*;
- *tip škole* (iskazan kao dihotomija gimnazije/stručne škole);
- *školski uspeh*;

- *izborni predmet* (građansko vaspitanje ili veronauka);
- *obrazovanje roditelja* (tri nivoa: osnovno, srednje i visoko);
- *materijalni standard porodice*; procenjivan je na osnovu odgovora učenika iskazanog biranjem jedne od ponuđenih opcija koja je najbolje opisuje: (1) nemamo dovoljno novca, često ni za hranu, (2) imamo dovoljno novca za hranu, ali teško da možemo da kupimo odeću, (3) imamo dovoljno za hranu i odeću, ali ne i za veće kupovine, kao što su televizor ili frižider, (4) imamo novca i za veće kupovine poput televizora ili frižidera i (5) možemo da kupimo skoro sve što poželimo.
- *stepen podsticanja autonomije u porodici* – na osnovu procene učenika iskazane na trostepenoj skali (od 1 – retko ili nikad do 3 – često) o tome koliko često ih članovi porodice podstiču da samostalno donose odluke, slobodno provode radno vreme i iznose svoje mišljenje, konstruisan je indeks podsticanja autonomije u porodici, zbrajanjem odgovora učenika sa tri pitanja.
- *nivo političkog interesovanja roditelja* – predstavlja procenu učenika o tome koliko su im roditelji zainteresovani za politiku, iskazana je na četvorostepenoj skali (od 1 – nimalo do 4 – veoma);
- učestalost *diskutovanja o politici s roditeljima* – predstavlja procenu učenika o tome koliko često sa roditeljima diskutuju o politici (na skali od 1 – nikad do 4 – često).

Obrada podataka

Najpre je analizirana značajnost razlika aritmetičkih sredina dve podgrupe učenika u vezi sa svakom političkom orijentacijom. No, kako brojna istraživanja ukazuju na značajan uticaj nekih sociodemografskih karakteristika na ovde analizirane političke orijentacije mladih (npr. Finkel & Ernst, 2005; Niemi & Junn, 1998; Torney et al., 2001), koje mogu ležati u osnovi eventualnih razlika između dve grupe učenika na bivarijantnom nivou, u analizi podataka primenjen je i postupak multiple regresione analize (*enter* metod), koji daje mogućnost procene relativnog, nezavisnog značaja pohađanja nastave građanskog vaspitanja, u situaciji kada se neki drugi relevantni činioci drže pod kontrolom. Analiza je ponovljena pet puta – sa svakom političkom orijentacijom kao kriterijumskom varijablom i istim skupom opisanih sociodemografskih varijabli kao prediktorskim varijablama.

Rezultati istraživanja

Značajne razlike između dve grupe učenika, one koje pohađa građansko vaspitanje i one koja pohađa veronauku, pojavljuju se u vezi sa dve orijentacije (tabela br. 1). Uopšten odnos prema demokratskom načinu vladavine

pozitivniji je u grupi učenika koji pohađaju građansko vaspitanje ($t[683] = -3.770$, $p < .01$). Ti učenici su, takođe, politički aktivnija podgrupa ($t[785] = -2.913$, $p < .01$).

Tabela br. 1. *Prosečne vrednosti, standardna devijacija i standardna greška u vezi sa analiziranim političkim orijentacijama dve grupe učenika*

Političke orijentacije	Izborni predmet	N	AS	SD	SE
Političko znanje	Veronauka	374	4.25	2.64	.13
	Građansko vaspitanje	414	4.43	2.68	.13
Politička efikasnost	Veronauka	374	7.86	2.96	.15
	Građansko vaspitanje	414	8.12	3.19	.15
Politička tolerancija	Veronauka	374	.92	1.00	.05
	Građansko vaspitanje	414	1.02	1.14	.05
Podrška demokratskom režimu	Veronauka	331	.84	1.39	.07
	Građansko vaspitanje	354	1.24	1.40	.07
Politički aktivizam	Veronauka	373	1.58	1.90	.09
	Građansko vaspitanje	414	2.03	2.33	.11

Napomena: imenovani su pozitivni polovi političkih orijentacija.

S druge strane, nije posebno bitno koji od dva izborna predmeta učenik pohađa kad je reč o raširenosti političkog znanja ($t[786] = -.97$, $p = .34$), političkoj efikasnosti ($t[786] = -1.19$, $p = .23$) i toleranciji ($t[786] = -1.26$, $p = .21$). Odustvo značajnih razlika u nekim slučajevima posebno iznenađuje. Tu se, pre svega, misli na nivo političkog znanja za koje se gotovo bez izuzetka pokazuje da je oblast u kojoj pohađanje pomenutih kurseva ima najznačajnije efekte.

Rezultati multivarijantne analize, prikazani u tabeli br. 2, ukazuju da su neke druge karakteristike mladih daleko važniji činioci analiziranih političkih orijentacija. Pol je značajan prediktor političkog znanja, efikasnosti i tolerancije⁴, kao i tip škole, koji je uz to značajno povezan i sa odnosom prema demokratskom režimu. Sa boljim školskim uspehom idu i viši nivo političkog znanja, tolerancije i pozitivniji odnos prema demokratiji. Preostali činioci uključeni u analizu takođe imaju značaj, mada ograničen i selektivan. Neki od pokazatelja socioekonomskog statusa učenika (pre svega, obrazovanje roditelja), kao i stepen politizacije porodice (političko interesovanje roditelja i diskutovanje o politici s njima, najintenzivnije su povezani s nivoom političkog aktivizma. Stepenn podsticane autonomije značajan je prediktor političke efikasnosti i odnosa prema demokratskom režimu.

4 Iako opširnija razrada značajnih činilaca političkih orijentacija izlazi van okvira ovog rada, podatak o polu kao jednom od najvažnijih prediktora potvrđuje veći broj nalaza koji ukazuju na to da je politika u suštini muški posao i na adolescentskom uzrastu (Nie & Junn, 1998; Torney-Purta et al., 2001). Već na ovom uzrastu odnos prema svetu politike u nekim svojim bitnim aspektima rodno je strukturisan i u Srbiji (kao, uostalom, i sama realnost političkog života.).

Ono što je, međutim, od najveće važnosti sa stanovišta problema ovog rada i što se nalazi u fokusu analize jeste relevantnost (ne)pohađanja građanskog vaspitanja. Od pet analiziranih političkih orijentacija, (ne)pohađanje građanskog vaspitanja najveću važnost ima za uopšten odnos prema demokratskom političkom sistemu, koji je pozitivniji u grupi učenika koji pohađaju građansko vaspitanje. To je ujedno i najvažniji prediktor ove orijentacije, važniji od nekih karakteristika socijalnog zaleđa, vaspitnog stila ili drugih školskih činilaca (uopšteno rečeno). S druge strane, značajne razlike između dve grupe učenika u vezi s političkim aktivizmom registrovane na bivarijantnom nivou gube se kada se kontroliše uticaj nekih drugih relevantnih faktora.

Tabela br. 2: *Relativni doprinos činilaca analiziranim političkim orijentacijama*

Prediktori	Političko znanje	Politička efikasnost	Politička tolerancija	Odnos prema dem. režimu	Politički aktivizam
Izborni predmet (građansko vaspitanje)	.02	.04	.07	.16**	.06
Pol (muški)	.20**	.14**	-.18**	-.05	.06
Obrazovanje oca	.08	-.01	-.02	.13*	.18**
Obrazovanje majke	-.09*	.05	.01	-.07	-.12*
Materijalni standard	-.01	.05	.04	.01	-.05
Podsticanje autonomije	-.02	.09*	-.02	.14**	-.04
Političko interesovanje oca	.08	-.09	.11*	.06	-.06
Političko interesovanje majke	-.03	.10*	.08	-.01	.02
Političko diskutovanje sa ocem	.18**	.05	.10*	.04	.23**
Političko. diskutovanje sa majkom	.01	-.05	.08	.07	.14**
Tip škole (gimnazija)	.10*	.17**	.16**	.12**	.02
Školski uspeh	.18**	.04	.15**	.12**	.01
Koeficijent multiple determinacije	.41	.29	.38	.35	.38
Korigovano R ²	.15	.07	.13	.12	.14

Napomena: u ćelijama su vrednosti standardizovanih regresionih koeficijenata.

* značajnost na nivou .05.

** značajnost na nivou .01.

Nivou političkog znanja, političke efikasnosti, političke tolerancije ili političkog aktivizma pohađanje nastave građanskog vaspitanja ne doprinosi ništa van onoga ili pored toga što dolazi od nekih drugih, ispostavlja se, daleko važnijih činilaca. Moglo bi se reći da ne iznenađuje podatak da kada se neki drugi činioci drže pod kontrolom, između učenika koji pohađaju građansko vaspitanje i učenika koji pohađaju veronauku nema razlike u osećaju političke efikasnosti ili nivou političke tolerancije. U pitanju su relativno stabil-

ne dispozicije, verovatno stečene u ranim godinama života (ili pod njihovim uticajem) – upravo onaj tip orijentacija koji se, inače, pokazuje otpornim na kasnije uticaje, recimo u vidu nastave građanskog vaspitanja. Ono što, međutim, posebno iznenađuje jeste podatak da (ne)pohađanje građanskog vaspitanja nije značajan prediktor političkog znanja i političkog aktivizma, što je nalaz koji se u literaturi retko može sresti.

Nalazi imaju posebnu težinu ako se imaju preovlađujuće karakteristike mladih s obzirom na ovde analizirane orijentacije. Na samo tri od dvanaest pitanja u testu znanja većina učenika daje tačan odgovor; trećina nije učestvovala ni u jednom od 12 analiziranih oblika političkog ponašanja; tek približno svaki deseti maturant mogao bi se nazvati politički tolerantnim, a većinu karakteriše slab osećaj političke efikasnosti (opširnije o ovome videti u: Pavlović, 2012). Upravo se od učenika koji pohađaju građansko vaspitanje moglo očekivati da barem donekle odstupaju od trenda političkog neznanja, neefikasnosti, netolerancije i pasivnosti. Međutim, za izraženost svih ovde analiziranih političkih orijentacija, izuzev načelnog odnosa prema demokratskom sistemu, daleko važnije od toga da li učenik pohađa građansko vaspitanje ili ne jeste, recimo, njegov školski uspeh ili vrsta škole koju pohađa.

Zaključna diskusija

Analiza prediktora pet političkih orijentacija među beogradskim srednjoškolicima ($N=788$) pokazala je da je (ne)pohađanje građanskog vaspitanja činilac od ograničene i sporedne važnosti, čiji se značaj iscrpljuje podsticanjem pozitivnijeg odnosa prema demokratskom političkom sistemu u grupi onih koji ga pohađaju. Građansko vaspitanje uči mlade da demokratiju treba poštovati, ali je smisao takve poruke upitan kada izostaju „efekti” na političke orijentacije koje čine bitne aspekte demokratskog građanina. Nalazi ovog istraživanja u tom smislu potvrđuju neke analize iz drugih sredina, koje ne ukazuju na značajne efekte pohađanja građanskih kurseva na opštija uverenje prodemokratskog karaktera (npr. Denver & Hands, 1990; Niemi & Junn, 1998). Neke ranije analize u našoj sredini (Joksimović, 2003; Joksimović i sar., 2004) pokazuju da se zamerke samih učenika u pogledu građanskog vaspitanja – frontalni oblik rada, diktiranje gradiva, staromodna nastava itd. – tiču upravo onih aspekata bez kojih je promena nekih opštijih uverenja (i ne samo njih) malo verovatna, što bi moglo doprineti objašnjenju dobijenih rezultata.

Rezultati, s druge strane, ne potvrđuju ono što veliki broj inostranih studija gotovo bez izuzetka nalazi – viši nivo političkog znanja u grupi onih koji pohađaju ovakve kurseve (Denver & Hands, 1990; Finkel & Ernst, 2005; Ichilov, 2007; Morduchowicz et al., 1996; Niemi & Junn, 1998; Torney-Purta et al., 2001). Oni, međutim, potvrđuju nalaze iz naše sredine o malim promenama na saznavnom nivou o kojima izveštavaju sami učenici (Joksimović, 2003). Iako je u pitanju najmanje zahtevan aspekt građanske obuke – prenošenje

određenih politički relevantnih znanja i informacija – vrsta znanja ispitivana u ovom istraživanju samo je delom predmet eksplicitnog podučavanja u okviru nastave građanskog vaspitanja, čime bi se dobijeni podaci mogli donekle objasniti. Oni, međutim, ukazuju i na potencijalno veći problem – izostanak podsticanja i razvoja zainteresovanosti za sferu politike i dešavanja u javnoj sferi (što bi za rezultat, između ostalog, imalo i više nivoe znanja). Stalno isticanje značaja informisanosti u okviru pomenutih kurseva nema, čini se, ni one očekivane indirektno efekte – razvoj receptivnosti za političke sadržaje.

Prikazani rezultati imaju izvesnih ograničenja, dok neke alternativne interpretacije dobijenih podataka ovakvim nacrtom istraživanja ne mogu biti odbačene. Moguće je da i nastava veronauke dovodi do srodnih efekata, usled čega izostaju značajne razlike dve podgrupe učenika. Ovo jeste moguće, ali se čini malo verovatnim s obzirom na nesumnjivo politički karakter analiziranih orijentacija koje, reklo bi se, nisu u fokusu nastave veronauke (Dačić, 2003; Joksimović i sar., 2004).

Ozbiljnije ograničenje predstavlja mogućnost postojanja promena koje ovde nisu i ne mogu biti registrovane. Rezultati ne potiču iz longitudinalnog istraživanja koje bi dalo mogućnosti za poređenje stanja u različitim periodima, kada bi imalo smisla govoriti o efektima građanskog vaspitanja u pravom smislu reči; moguće je stoga da su učenici koji pohađaju ovaj izborni predmet krenuli s nižih početnih pozicija, dok je nastava građanskog vaspitanja nivalisala te razlike. Ovakvo rezonovanje se ne može odbaciti iako bi impliciralo diskutabilnu pretpostavku da su učenici koji slušaju veronauku bili u startu „napredniji” u tom smislu (pre bi se, zapravo, očekivalo obrnuto). U prilog tome ne ide ni distribucija analiziranih orijentacija u uzorku mladih u celini koja ukazuje na to da su promene daleko od poželjnog nivoa, čak i da ih je bilo i opisanom smislu.

Objašnjenje registrovanih podataka verovatno leži negde drugde. Najpre, ne bi trebalo smetnuti s uma da je izvesna distanciranost mladih od sveta politike u ovom uzrastu donekle prirodna i razumljiva; mladi građanin je pre svega privatna, a ne politička „životinja”. Tumačenja koja se pozivaju na tzv. *start up* probleme, tj. na specifičnost životne faze u kojoj se mlad čovek nalazi (Jankowski & Strate, 1995; Nie et al., 1974) sasvim su na mestu. Mladi ljudi su previše zaokupljeni ličnim brigama (pronalaženjem partnera, planiranjem karijere, zasnivanjem porodice itd.) da bi ozbiljniju pažnju posvetili politici. Ako se tome dodaju brojni razlozi zbog kojih ljudi i inače nisu previše uvučeni u politiku (odsustvo potrebnih resursa; apstraktan i impersonalan sadržaj politike; nesklad političke realnosti i ideala; odsustvo potreba koje se direktno zadovoljavaju bavljenjem politikom i sl.), kao i kvalitet funkcionisanja politike u Srbiji koji je čini odbojnom i negativno konotiranom (brojne afere i teškoće u funkcionisanju), krajnji rezultat može biti izvesna homogenost u apolitičnosti i odsustvo varijacija između važnih kategorija mladih, između ostalog i onih prema izbornom predmetu.

Ipak, podatak da je (ne)pohađanje građanskog vaspitanja, koje bi trebalo da mladima približi svet politike, neznačajan prediktor niza političkih orijentacija – ima važne implikacije i otvara brojna pitanja. U situaciji kada je transfer demokratskih vrednosti i građanskih vrlina iz drugih izvora neizvestan, budući da je čitavo srpsko društvo u procesu demokratske transformacije, građansko vaspitanje ima tim važniju ali i težu ulogu. Sam status ovog predmeta (brzina uvođenja, bez promocije i sistemske podrške, donekle konfrontirano sa verskom nastavom itd.), pitanje osposobljenosti i kompetentnosti nastavnog kadra u situaciji kada bez udžbenika i standarda ocenjivanja mnogo toga zavisi od njihove kreativnosti i inicijative, dovodi, međutim, u pitanje predviđene obrazovne ciljeve. Mladi možda jednostavno ne čuju one poruke koje bi trebalo da čuju, ne toliko zbog nedostatka udžbenika koliko zbog činjenice da se u praksi često ne poštuju zahtevi za kvalifikacijama nastavnika (pa ga predaju i oni koji nisu adekvatno obučeni). Sami nastavnici ističu da im je preko potrebna dodatna obuka (Baucal i sar., 2009). Uz to, otvoreno je pitanje ne samo da li su obučeni već i da li demokratske i participativne vrednosti uopšte prihvataju i oni od kojih se očekuje da ih prenesu na mlade generacije. Najzad, veštine potrebne za adekvatno upražnjavanje uloge aktivnog građanina najbolje se stiču kroz praksu, bilo u školi ili u zajednici. No, građansko vaspitanje je predmet koji retko izlazi van učionice (Baucal i sar., 2009). Model građanskog vaspitanja koji je zasnovan samo na prenošenju znanja ima malo šanse za ostvarivanje onih ciljeva koji su poželjni sa stanovišta potreba jednog demokratskog društva, a predviđenih obrazovnim planom i programom.

S druge strane, principi i načela na kojima se insistira u nastavi građanskog vaspitanja nisu dovoljno zastupljeni u nastavi drugih predmeta i školi uopšte, pa i društvu u celini. Čak i ako mladi u okviru nastave građanskog vaspitanja čuju prave poruke, otvara se pitanje njihove kongruentnosti sa onim što dolazi s drugih strana, kako unutar obrazovnog sistema, tako i na relaciji škola – drugi agensi i širi društveni kontekst. Neke analize, recimo, ukazuju na to da se nastava istorije i nakon demokratskih promena odvija u nepromenjenom, nepluralističkom i antidemokratskom ključu (Stojanović, 2010). Mladi, pored toga, ne učestvuju u odlučivanju i organizovanju školskog života, dok su odnosi na relaciji nastavnici – učenici nedovoljno demokratizovani (Joksimović i Maksić, 2006). Takva školska atmosfera ne pogoduje obrazovanju za demokratiju.

Teško je, pored toga, očekivati da mladi prihvate ili uvide važnost određenih demokratskih normi kada se one često ne praktikuju u političkom životu Srbije, ili se pokazuju neefikasnim. U situaciji kada se ne radi dovoljno na sistematskoj promociji demokratskih normi, izostanak nekih očekivanih efekata političke socijalizacije postaje razumljiviji. Bez šire društvene podrške, kako same nastave građanskog vaspitanja (recimo, putem promene statusa ovog predmeta u obavezni), tako i demokratskih normi i ideala za koje mladi građani treba da budu „obrazovani”, nema ni izvesnosti u pogledu ostvarivanja zacrtanih ciljeva.

U trenutnim okolnostima, barem sudeći prema ovde prikazanim rezultatima, nastava građanskog vaspitanja ne ispunjava jednu od najvažnijih funkcija – neselektivno podsticanje razvoja građanskih orijentacija u svim kategorijama učenika, bez obzira na početne pozicije u tom smislu. Socijalno zaleđe učenika (obrazovanje roditelja, stepen politizacije porodice i sl.) jeste činilac koji i dalje prevashodno utiče na većinu analiziranih orijentacija, umesto da tu ulogu ima nastava građanskog vaspitanja.

Reference

- Almond, G. & Verba, S. (1963/1989). *The civic culture*. London: Sage Publications Ltd.
- Astiz, M. & Mendez, G. (2003). Education for citizenship. *Education, Citizenship and Social Justice*, 1, 175–200.
- Baucal, A., Džamonja Ignjatović, T., Trkulja, M., Grujić, S. i Radić Dudić, R. (2009). *Procena efekata građanskog vaspitanja*. Beograd: Građanske inicijative.
- Campbell, A., Gurin, G. and Miller, W. E. (1954). *The voter decides*. Evanston: Row, Peterson and Company.
- Clagget, W. & Pollock, P. H. (2006). The modes of participation revisited, 1980–2004. *Political Research Quarterly*, 59, 593–600.
- Conway, M. M. (1990). *Political participation in the United States*. Washington: CQ Press.
- Dačić, S. (2003). Uvođenje predmeta verska nastava. U S. Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (str. 13–27). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Dekker, H. (1996). Democratic citizen competence: Political-psychological and political socialization research perspective. U F. Farnen et al. (ed.), *Democracy, socialization and conflicting loyalties in East and West – Cross national and comparative perspective* (pp. 386–410). New York: St. Martin's Press.
- Delli Carpini, M. & Keeter, S. (1993). Measuring political knowledge: Putting first things first. *American Journal of Political Science*, 37, 1179–1206.
- Delli Carpini, M. & Keeter, S. (1996). *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven: Yale University Press.
- Denver, D. & Hands, G. (1990). Does studying politics make a difference? The political knowledge, attitudes and perceptions of school students. *British Journal of Political Science*, 20, 263–279.
- Đurišić Bojanović, M. (2003). Uvođenje predmeta građansko vaspitanje. U S. Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (str. 28–44). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Easton, D. & Hess, R. (1962). The child's political world. *Midwest Journal of Political Science*, 6, 235–236.
- Eckstein, H. (1988). A culturalist theory of political change. *American Political Science Review*, 82, 789–804.
- Finkel, S. & Ernst, H. (2005). Civic education in post-apartheid South Africa: Alternative paths to the development of political knowledge and democratic values. *Political Psychology*, 26, 333–364.
- Finkel, S. (2003). Can democracy be taught? *Journal of Democracy*, 14, 137–51.

- Finkel, S., Horowitz, J. and Rojo-Mendoza, R. (2012). Civic education and democratic backsliding in the wake of Kenya's post-2007 election violence. *Journal of Politics*, 74, 52–65.
- Gibson, J. (1996). A mile wide but and inch deep(?): The structure of democratic commitments in the former USSR. *American Journal of Political Science*, 40, 396–420.
- Ichilov, O. (2007). Civic knowledge of high school students in Israel: Personal and contextual determinants. *Political Psychology*, 28, 417–440.
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, culture change, and democracy – The human development sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackman, R. & Miller, R. (1996). A renaissance of political culture. *American Journal of Political Science*, 40, 632–659.
- Jankowski, T. & Strate, J. M. (1995). Modes of participation over adult life span. *Political Behavior*, 17, 89–106.
- Jennings, K. & Niemi, R. (1974). *The political character of adolescence*. New York: Princeton University Press.
- Joksimović, S. (2003). Mišljenje učenika o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u srednjoj školi. U S. Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (str. 70–96). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Joksimović, S. i Maksić, S. (2006). Obrazovanje za demokratiju u školskom kontekstu. *Pedagogija*, 61, 441–453.
- Joksimović, S., Maksić, S. i Đurišić Bojanović, M. (2004). Prilog evaluaciji predmeta verska nastava i građansko vaspitanje. U S. Milanović Nahod i N. Šaranović Božanović (prir.), *Znanje i postignuće* (str. 203–223). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Klingemann, H. D., Fuchs, D. and Zielonka, J. (eds.) (2006). *Democracy and political culture in Eastern Europe*. London and New York: Routledge.
- Langton, K. & Jennings, M. (1968). Political socialization and the high school civics curriculum in the United States. *American Political Science Review*, 62, 852–867.
- Lipset, S. M. (1959). Some social requisities of democracy: Economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 53, 69–105.
- Maksić, S. (2002). Doprinos škole formiranju aktivnog i informisanog građanina. U Z. Avramović i S. Maksić (ur.), *Izazovi demokratije i škola* (str. 49–64). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Maksić, S. (2003). Mišljenje roditelja o verskoj nastavi i građanskom vaspitanju u osnovnoj školi. U S. Joksimović (prir.), *Verska nastava i građansko vaspitanje u školama u Srbiji* (str. 45–69). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Meirick, P. & Wackman, D. (2004). Kids voting and political knowledge: Narrowing gaps, informing votes. *Social Science Quarterly*, 85, 1161–1177.
- Ministarstvo prosvete i sporta (2002). *Vodič za nastavnike – građansko vaspitanje za 1. i 2. razred srednje škole*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.
- Ministarstvo prosvete i sporta (2004). *Vodič za nastavnike – građansko vaspitanje za 3. razred srednje škole*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.
- Ministarstvo prosvete i sporta (2005). *Vodič za nastavnike – građansko vaspitanje za 4. razred srednje škole*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta.
- Mishler, W. & Rose, R. (2002). Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes. *European Journal of Political Research*, 41, 5–36.

- Morduchowicz, R., E. Catterberg, R. Niemi and Bell, F. (1996). Teaching political information and democratic values in a new democracy: An Argentina experiment. *Comparative Politics*, 28, 465–476.
- Muller, E. N. & Seligson, M. A. (1994). Civic culture and democracy: The question of causal relationships. *American Political Science Review*, 88, 635–652.
- Nie, N., Verba, S. and Kim, J. (1974). Political participation and the life cycle. *Comparative Politics*, 6, 319–340.
- Niemi, R. & Junn, J. (1998). *Civic education: What makes students learn*. New Haven: Yale University Press.
- Pavlović, Z. (2008). Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena. *Nova srpska politička misao*, 16, 157–176.
- Pavlović, Z. (2010). Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena. *Psihološka istraživanja*, 13, 35–58.
- Pavlović, Z. (2012). *Činioci i struktura političke kulture mladih – sociopsihološki pristup* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Stojanović, D. (2010). *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.
- Sullivan, J., Piereson, J. and Marcus, G. (1979). An alternative conceptualization of political tolerance: Illusory increases 1950s–1970s. *American Political Science Review*, 73, 781–794.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H. and Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries*. Amsterdam: IEA.
- Verba, S., Nie, N. & Kim, J. (1979). *Participation and political equality: A seven nation comparison*. New York: Cambridge University Press.

DATUM PRIHVATANJA RADA: 10.12.2012.

Civic Education Attendance as a Factor of Youth Political Knowledge, Pro-Democratic Beliefs and Political Activism

Zoran Pavlovic

Department of Psychology, Faculty of Philosophy University of Belgrade

Summary. The paper explores the relative importance of civic education courses as the factor of some pro-democratic orientations. The significance of civic education (non) attendance as a predictor of political knowledge, political efficacy, political tolerance, political activism and support for democratic political system is analyzed. The survey was conducted in 25 secondary schools from the territory of the city of Belgrade on the sample of 788 final year students. The results indicate that civic education (non) attendance is the most important predictor of the support for democratic political system, while in all other cases the differences between those who attend it and those who do not are not significant. The concluding section discusses some shortcomings of civic education courses as well as the role of the wider school and social context in the accomplishment of the propagated educational goals.

Key words: civic education, political knowledge, pro-democratic beliefs, political activism, youth, Serbia.